

MAANDBLAD VAN „OUD-UTRECHT”

VEREENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN DE KENNIS
DER GESCHIEDENIS VAN DE STAD EN DE PROVINCIE UTRECHT

JULI
1954

ONDER REDACTIE VAN:
H. DE JONG

27e JAARGANG
Nº 7

UITGAVE DER VEREENIGING. ADRES: MAJELLAPARK 61, UTRECHT
Gironummer 575520 ten name van de Vereeniging „OUD-UTRECHT”

OUDE UTRECHTSCHЕ STRAATNAMEN

1. Konings- en Keizersstraten of wegen

a. Koningsnamen

De eerste vraag der derde vragenlijst van de afdeling Naamkunde der Centrale commissie voor onderzoek van het Nederlandsche volkseigen gaat over oude konings(keizers)-wegen in de Nederlanden.

Koningswegen (viae regiae) zijn volgens het Handboek der middelednederlandsche geographie de sedert den Karolingischen tijd hier te lande voorkomende wegen. De naam wijst er reeds op, dat deze vroeger onder koninklijk toezicht stonden en dienst deden voor verkeer over grooten afstand. Mogelijk zijn de Koningsstraten in eenige onzer steden, zoo besluit het handboek daaromtrent, herinneringen aan zulke wegen.¹⁾

In haar geheel luidt de bedoelde vraag: a. Kent U in Uw omgeving een Koningsstraat of -weg (Keizerstraat of -weg)? b. Kan deze benaming uit de Middeleeuwen stammen? c. Wanneer het een straat betreft, kan deze dan vroeger een hoofdstraat zijn geweest? Kunt U iets mededeelen over de ligging?

De eerste indruk, door deze vraag gewekt, zal bij de meeste lezers wel zijn, dat ze voor Utrecht, de oudste en belangrijkste stad van Noord-Nederland in de middeleeuwen, bevestigend beantwoord zal kunnen worden.

Mede afgaande op den nu geldenden naam, meende dan ook dr F. Leyden, schrijver van tientallen studies over de oude landwegen in Noord-Nederland, er niet aan te mogen twijfelen, dat de Koningsweg van Utrecht naar Bunnik een merkwaardig voorbeeld van een echte, oude Koningsweg vormt.²⁾

De naam Koningsweg is echter eerst in het begin der 19de eeuw ontstaan, nadat koning Lodewijk Napoleon de daar noordelijk gelegen landgoederen Oud- en Nieuw-Amelisweerd in November 1808 had aangekocht, om op dat groote terrein ter weerszijden van

den Krommen Rijn een nieuw paleis te laten bouwen en een park aan te leggen. ³⁾ Dat plan is niet doorgegaan, maar de eertijds hier bij het Houtensche pad beginnende „wagenweg naar Wijk bij Duurstede”, een kale kleiweg waarlangs in 1627 een zandpad voor voetgangers was aangelegd, werd verbeterd. Het eerste gedeelte, dat met een bocht over de Kovalaarsdijk ging, werd uitgeschakeld en in het verlengde der Gansstraat door een recht stuk over daartoe door den koning ten deele aangekochten grond vervangen. Tot aan de oprijlaan van Oud-Amelisweerd, dat is in de buurtschap Vechten, ongeveer 4 kilometer ten zuidoosten der stad is de weg toen een breeden zandweg met aan weerskanten twee rijen boomen geworden. Het bestaande verbod van beplanting, om de onbegaanbaarheid bij ongunstig weer te beperken, hebben Gedeputeerde staten blijkbaar niet laten gelden, omdat zij den weg „behoorlijk gepuind en gezand” rekende. In dezen tijd ontstond de sedert dien gehandhaafde naam van Koningsweg, welke nu, bij de stedelijke gebiedsuitbreiding in 1954, ook aan het aansluitend, in het voormalig gebied der gemeente Bunnik gelegen en onbeplant gebleven gedeelte is gegeven.

Of de weg oudtijds al een belangrijke verbinding vormde, als zoodanig van meer dan inheemsche beteekenis was, is wegens gemis van gegevens niet aan te toonen. Over oude landwegen, vooral over die ten noorden van de groote rivieren is tot nu toe weinig onderzocht. De waterwegen schijnen in dit gebied voldoende te zijn geweest, zoowel tijdens de Romeinsche heerschappij als gedurende den Frankischen tijd, waarin de invallen der Noormannen (9de eeuw) plaats vonden. Na den aftocht der Noormannen werd de verwoeste stad onder leiding van bisschop Balderik (918—977) herbouwd, vergroot en versterkt, maar 't is niet gebleken, dat nieuwe landwegen, nu ook als heerbanen bedoeld, aangelegd moesten worden, ofschoon de tevoren zoo belangrijke waterweg van Dorestad (Rijn—Lek) over Utrecht naar de Noordzee bij Katwijk of door het Vlie toen blijkbaar al onbruikbaar was geworden door den vloedramp van omstreeks 860.

De Koningsstraat, die door één der oudste stadsgedeelten loopt, voldoet evenmin aan de in de vraag gestelde verwachtingen. Haar naam dateert eerst uit den tijd der onafhankelijkheidsfeesten in November 1863, toen de bewoners der voormalige wijk C, echte Oranjeklanten, het verzoek deden de namen van een drietal straten in hunne buurt meer in overeenstemming met hunne vaderlandsche gezindheid te brengen. Bij besluit van B. en W. van den 3den December van genoemd jaar werden de Catharijnestraat, het Zand en de Zandstraat, de aanéénsluitende verbindingen van het Vredenburg met de Oudegracht—Zandbrug, in Willems-, Konings- en Oranjestraat herdoopt. Om verwarring met een gelijknamige straat in de geannexeerde gemeente Zuilen te voorkomen, is de

straatnaam in de voormalige Wijk C in Oude Koningsstraat veranderd, ingaande met het jaar 1954.

In bovengenoemde buurt lag ook nog aan de Weerdzijde der Oudegracht, tusschen de perceelen genummerd 5 en 17 van die gracht, een doodlopend straatje, dat de Koningspoort heette. Aan dat slop lagen blijkens de nummering van November 1890 vijf afzonderlijke perceelen, die in de reeks Oudegracht als nrs 7, 9, 11, 13 en 15 ingeschreven stonden. Bij de zgn. saneering der voormalige Wijk C in en om 1930 is dit straatje geheel gesloopt; de naamsoorsprong bleef onopgehelderd.

Nog leidde in vroeger jaren van de Lange Nieuwstraat af een Koningssteeg langs het Koningsplein naar den voormaligen Achterweg, die later in de Arentzstraat herdoopt is. Waarschijnlijk is deze doorgang, schreef Van der Monde, door de familie De Coninck aangelegd. Zij kan echter niet onder de oudste stegen gerangschikt worden, dewijl haar bestaan op de oudste plans der stad niet gevonden wordt. ⁴⁾ Blijkens het volksverhaal, door Van Liefland vastgelegd, zou de naam echter ontstaan zijn doordat in de voormalige St.-Nicolaasparochie, waartoe deze buurt behoorde, „een plein was waarop eens drie schutterskoningen naast elkaar woonden.” ⁵⁾ Als deze overlevering op goeden grond steunt, dan kan de naam Koningsplein eerst omstreeks 1530 ontstaan zijn, want het stadsbestuur besloot in 1525 de busschuttersdoelen Achter St.-Jacob in het „Handvoetboog“-kwartier, sedert 1795 wijk C, door een schuttersdoelen „tegen Sunte Servaes over” te vervangen, welke enkele jaren later gereed kwam. De namen Doelenstraat, Wijde Doelen en Schutterstraat herinneren in deze omgeving nog aan hare vroeger bestemming. Het koningsschieten naar den vogel vond op den wijdingsdag der St. Nicolaaskerk plaats. ⁶⁾

Het Koningsplein, waaraan toen vijf huizen stonden, werd omstreeks 1830 opgeruimd, de Koningssteeg, eveneens uit krotjes met ellendige kelderwoningen bestaande, verdween in 1867. De vrijgekomen ruimten werden in het complex van het krankzinnigen-gesticht opgenomen.

Het zgn. Koningslust, even buiten de Wittevrouwenpoort aan den Blauwkapelschen weg gelegen, was een door Gerrit Koning in 1767 aangelegd landgoed, dat in 1778 door den herbergier Willem van Steenwijk voor f 2500.— werd overgenomen en als uitspanning met kolfbaan ingericht. Door de grenswijziging van 1830 kwam het oorspronkelijk tot de gemeente Maartensdijk behorende perceel in het gebied der stad Utrecht te liggen. Tien jaar later werd Koningslust weer een gewone buitenplaats, wat ze bleef tot

in 1903, toen ze door de stad ter vergrooting van het terrein der gasfabriek werd aangekocht en gesloopt.

Het groote publiek heeft aan den naam steeds, doch geheel ten onrechte, een vorstelijk verband willen ontleenen. Zoo vermeldt het onderschrift der afbeelding op een omstreeks 1900 uitgegeven prentbriefkaart: Koningslust..... het laatste gedeelte van het voormalig buitenverblijf van koning Lodewijk Napoleon. 7) En volgens een andere overlevering is de naam ontstaan doordat koning Willem III er op een inspectietoelt langs de Utrechtsche fortenlinie vertoefd zou hebben. 8) Dat zou tusschen 1869 en 1890 geweest moeten zijn, want de forten zijn hier in eerstgenoemd jaar aangelegd en de koning is in laatstgemeld jaar overleden. In dat tijdvak was Koningslust al lang geen verpoozingsplaats meer.

Ten slotte de herinnering, dat de straat, die het in het kroningsjaar op het aloude Oudwijkerveld aangelegde Wilhelminapark aan de oostzijde zou begrenzen, bij besluit van B. en W. van 12 Juli 1898 Koningslaan werd gedoopt. E.

1) L. Ph. C. van den Bergh, Handboek der Middelnederlandse geographie. Derde druk, aangevuld en omgewerkt door A. A. Beekman en J. D. Moerman. 's-Gravenhage, 1949. 8°. Blz. 98.

2) F. Leyden, Oude wegen op de Veluwe. In Gelre: Bijdragen en mededeelingen. XLIII—1940, blz. 186.

3) M. D. Ozinga, De architecten van Lodewijk Napoleon als koning van Holland. In: Oudheidkundig jaarboek XI—1943, blz. 70, 71 en 84.

4) N. van der Monde, Geschied- en oudheidkundige beschrijving... der stad Utrecht. Dl. I. Utrecht, 1844. 8°. Blz. 295.

5) J. van Liefland, Utrechts Oudheid. [Utrecht, 1858—'59]. 4°. Blz. 160.

6) H. J. Broers, Utrecht. Historische wandelingen. Nieuwe geill. uitgave door C. W. Wagenaar. Utrecht, 1909. 8°. Blz. 271.

7) G. Brinkhuis, Koningslust. In: Maanblad van „Oud-Utrecht” I—1926, blz. 73—75.

8) L. A. G. Tulleken, Koningslust. Alsvoren, blz. 75—76.

EEN BOEK OVER „DE FUNDATIE”.

A. J. S. van Lier, De Fundatie van de vrijrouwe van Renswoude binnen de stad Utrecht. Utr. 1954, 230 blzz. met afbb. en plattegrond.

De herdenking van het 200-jarig bestaan van de Fundatie van Renswoude op 26 April 1954 is de aanleiding geweest tot het verschijnen van bovengenoemd werk van de hand van een der oudste regenten, dr A. J. S. van Lier.

Reeds eerder had een publicatie over deze stichting het licht ge-

zien, maar het boek van mr C. G. C. van Hengst van 1890 verried reeds in de titel „Aanteekeningen betreffende de fundatie” etc. zijn voorlopige en onvolledige aard. Hoeveel breder en uitgebreider is het onderhavige werk, dat niet alleen de feiten en voorvallen in de twee verlopen eeuwen tot een samenhangend geheel tracht te groeperen, maar ook een onderzoek instelt naar „het rechtskarakter der fundatie” en „de aard van de stichting”, titels van hoofdstukken, waarmee de schr. zijn geschrift opent. Men herkent hier terstond de jurist, die begripsbepaling, definitie van nature vooraf doet gaan vóór hij de lotgevallen van zijn onderwerp aan zijn lezers mededeelt. En ook in die laatste klinkt nog voortdurend de instelling van de auteur door.

Een historicus, zo hij zich al tot deze stof aangetrokken zou gevoeld hebben, zou vermoedelijk andere accenten hebben gelegd, wellicht de tijd waarin „de Fundatie”, zoals de stichting in het plaatselijke spraakgebruik heet, ontstond en voortbestond, breder getekend hebben en waarschijnlijk minder oog hebben gehad voor de juridische ondergrond. Zo hij echter met het oog op een willekeurige lezer eerst het verhaal zou willen schrijven, geef ik hem dat te doen zonder terstond in de noodzakelijkheid te komen, een oordeel te vormen over wat er in 1754 gebeurde, toen Maria Duyst van Voorhout, douairière van Frederik Adriaan baron van Reede, vrijheer van Renswoude overleed en daardoor het testament rechtskracht gaf, waarbij zij het Stadskinderhuis te Utrecht, het Weeshuis te Delft en het Weeshuis te 's Gravenhage ieder voor een derde tot haar enige en universele erfgenamen benoemde.

Werd dus het Stadskinderhuis erfgenaam, zoals de formulering aan moderne oren schijnt te verzekeren? Neen, zegt dr Van Lier, wij moeten een dergelijke bepaling beoordelen naar de tijd, waarin zij gemaakt werd. Ondanks de gebruikte terminologie was het Kinderhuis slechts de gefingeerde verkrijger van het kapitaal; zelf was het niet eens een stichting, een rechtspersoon en kón dus niet erven. Daarentegen hield het testament het afzonderen van een vermogen, een bepaalde doelstelling en de organisatie van een bestuur in, de drie vereisten, die ook in het oud-nederlands recht een fundatie tot stand deden komen. Ondanks afwijkende meningen in de loop der jaren tot uitdrukking gekomen, moet de Fundatie geacht worden steeds een zelfstandig bestaan te hebben gehad en nog te hebben. Dat de regenten van het Stadskinderhuis tevens regenten der Fundatie waren, heeft ongetwijfeld tot de herhaalde begripsverwarring bijgedragen.

Het doel der Fundatie was de rente van het kapitaal te besteden aan de opleiding tot allerlei beroepen van een aantal begaafde, uit het Kinderhuis in een apart gebouw af te zonderen jongens boven de 15 jaar. Opleiding tot allerlei beroepen: de fundatrice zelve

sprak van opleiding in mathesis, tekenen, schilderen, beeldhouwen, dijk aanleg „of dergelijke libere consten” en het Reglement, naar aanleiding van het testament opgesteld, omschreef die libere consten iets uitvoeriger: „het schilderen, beeld- en steenhouwen, het scheepstimmeren, het maken van molens, sluysen en dijkagiën, de architectuur zoo civiel als militair, de navigatie en stuurmanskunst, het maken van mechanische en astronomische instrumenten, de chirurgie en zoodanige andere, als de heeren Regenten . . . in het vervolg zullen oordelen daartoe mede te behoren . . .”

Van deze laatste toevoeging hebben Regenten — er waren voor en tegenstanders van enge en ruime interpretatie — herhaaldelijk gebruik gemaakt en thans laten zij de (sedert 1923 niet meer inwonende) „*élèves*” vrij in het kiezen van elk vak en elke opleiding, zodat de Fundatie geworden is een stichting, die jongelieden van aanleg in staat stelt te studeren. De lijst der *élèves* achter in het boek getuigt van deze uitgebreide opvatting. Artsen en zelfs theologen b.v. komen daarin voor. Bij gebrek aan voldoende bekwame jongens uit het Kinderhuis is men sedert 1939 nog verder gegaan door ook andere jongens dan uit die instelling studietoelagen toe te kennen.

Kunnen ook meisjes, al of niet uit het Kinderhuis een opleiding uit de fondsen der Fundatie ontvangen? Voorstanders kwamen gaarne aan met het argument: „als de Vrijvrouwe in onze tijd geleefd had, zou zij ongetwijfeld . . . . .”, waar tegenover staat, dat zij nu eenmaal in de 18de eeuw geleefd en anders bepaald heeft. In 1917 hebben Regenten het eerste en enige meisje gesubsidieerd in haar opleiding tot medica. Het meningsverschil over de juistheid van een dergelijk gebruik der gelden bleef onopgelost, maar wordt thans omzeild door subsidie-toekenning uit een afzonderlijk fonds, een in 1919 door een oud-leerling en zijn echtgenote (Kasteleyn-Beyerinck) geschonken kapitaal.

Ook de in Nederland onvermijdelijke kwestie, of ook thans nog de inkomsten uitsluitend mogen worden aangewend voor jongelui van „de waare gereformeerde christelijke religie” of dat ook andersdenkenden daarvan kunnen profiteren, komt in het boek van dr Van Lier aan de orde. Voor het Kinderhuis bestaan geen geloofsbepalingen meer en ook het college van Regenten is van gemengde samenstelling geworden. Wanneer het vermogen van de Vrijvrouwe een erfenis aan het Kinderhuis geweest was, zou de bevoordeling van een bepaalde religie vervallen zijn; nu de Fundatie een zelfstandig bestaan heeft, heeft de zogenaamde scheiding van kerk en staat van 1796 daarop geen invloed gehad en zal — volgens ingewonnen hooggeleerd advies — de veronderstelde, wel niet in het testament, maar dan toch in het Reglement aangetroffen intentie van de Vrijvrouwe hier beslissend zijn.

Aan „de generale bijeenkomsten van de executeuren en auditeu-

ren van rekening" der drie fundaties (Delft, Den Haag, Utrecht) wordt een apart hoofdstuk gewijd. Ook het college van Regenten, het binnenbestuur en het interne leven in het fundatiegebouw komen natuurlijk ter sprake. Velerlei merkwaardige bijzonderheden worden daarover meegedeeld. De bezettingstijd met zijn N.S.B.-regenten wordt eveneens, zonder goedkope exclamaties, behandeld. En wie, geïmponeerd door de fraaie gevel van het gebouw aan het einde van de Lange Nieuwstraat en bekend met de reputatie van het interieur en het beroemde servies daarover voorgelicht wil worden, bevindt, dat het boek ook daarover uitvoerig inlicht. Over de kunsthistorische betekenis van de architectuur en de aankleding van het gebouw raadplege men echter het speciaal daarop gerichte artikel van dr Van Luttervelt in het Kunsthistorisch Jaarboek 1950/51, blz. 197—244 (zie Maandblad Oud-Utr. 1953, 27).

Het komt mij voor, dat Regenten zich geluk mogen wensen met de verschijning van dit boek over hun Fundatie. Ook de materiële uitvoering en de illustratie verdienen niets dan lof. Voor het uitvoerig register zal de gebruiker dankbaar zijn. Gelukkig ook heeft de schrijver niet meegedaan aan een toenemend hinderlijk en door wie in 's hemelsnaam gepropageerd gebruik en heeft hij zijn noten tot genoeg en profijt van de geïnteresseerde lezer aan de voet der bladzijden doen plaats en niet achter de hoofdstukken of achter in het boek opgeborgen.

v. C.

HET JODENRIJTJE

De heer J. van Dijck jr te Utrecht schrijft ons:

„Niet lang geleden keeg ik 'n exemplaar in handen van uw maandblad d.d. Mei 1952 waarin 'n interessant artikel is afgedrukt betreffende de oorsprong en de huidige toestand van het Jodenrijtje.

Hoe voortreffelijk gedocumenteerd het ook moge zijn, toch bevat het één bewering, die, hoewel vaak gehoord, beslist niet juist is en wel betreffende de verklaring van de naam: Joderije.

De schrijver van het artikel meent namelijk dat dit iets te maken heeft met rij of reeks m.a.w. dat Joderij hetzelfde zou zijn als: 'n rij Joden (eventueel: jodenhuizen).

De werkelijke verklaring echter is veel waarschijnlijker. De naam is immers 'n vernederlandsing van het franse woord: juiverie, dat zoiets betekent als: ghetto, jodenbuurt. Zo heeft het Engels het vertaald met: jewry, met dezelfde betekenis.

'n Engelsman zou dit moeilijk kunnen verklaren als: „a „ry" of jews".....

Tot slot zou ik er nog op willen wijzen, dat de huidige spelling van 't woord, namelijk Jodenrijtje onjuist is; misschien mag men hieruit afleiden dat men het woord later niet meer begreep (De n is n.l. ongemotiveerd).

KLEINE MEDEDELINGEN

Kasteelhistorie Amerongen. Het kasteelspel van Amerongen, dat we in het vorig nummer van het maandblad aankondigden, is thans vastgesteld op **Donderdag 8 en Zaterdag 10 Juli**. Zoals men zich zal herinneren, wordt de historie van het kasteel te Amerongen door een groep spelers in beeld gebracht.

Oud-Katholiek Museum. Tot 14 Augustus 1954 is in het Oud-Katholiek Museum te Utrecht (Mariahoek) een expositie te zien, welke daar georganiseerd is ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan der cathedrale kerk van St Gertrudis in het Willemsplantsoen. Er is echter veel meer te zien dan alleen datgene wat betrekking heeft op bovengenoemde kerk; men krijgt er een overzicht van de historie der Oud-Katholieke Kerk. De tentoonstelling is van Maandag tot Donderdag geopend van 10—12 en van 2—5, op Zaterdag- en Zondagmiddag van 2.30—5. Vrijdags kan men er niet terecht.

Centraal Museum. Elke Dinsdagavond wordt in het Centraal Museum te Utrecht een rondleiding gehouden. Deze beginnen om 8 uur; de kosten bedragen zestig cent per persoon, toegang inbegrepen. In Juli kan men deze rondleidingen meemaken:

- 6 Juli: Schilderijen 14e—16e eeuw.
- 13 Juli: Schilderijen 17e eeuw.
- 20 Juli: Schilderijen 17e eeuw (vervolg).
- 27 Juli: Schilderijen 18e—19e eeuw.

Paulusabdij. Over de vondsten, aangaande de vroegere St Paulusabdij te Utrecht, gedaan bij de verbouwingen aan het gerechtsgebouw te Utrecht, deelt het Nieuw Utrechts Dagblad ons mede:

„Enige jaren terug waren er onder de kelder in het gebouw van de Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht reeds de overblijfselen gevonden van de oostelijke afsluiting van het zuidelijke dwarschip en een gedeelte van de zuidelijke wand van het koor. In de oostelijke wand van het zuidelijke dwarschip vond men ook

een altaarnis met in de nabijheid een zg. heilig putje. Bij de werkzaamheden, die thans worden uitgevoerd, bleek dat de achterwand van de zittingzaal, een 90 cm dikke muur, de muur was van het zuidelijk dwarschip.

Het is thans duidelijk, dat verscheidene zalen in het gerechtsgebouw tot het complex van de St Paulusabdij hebben behoord. Dat is ook het geval met de zittingzaal, die wellicht de oude kapittelzaal is geweest, en die nog altijd de oude vorm en omvang heeft. Alleen was deze zaal vroeger door een zoldering in twee vertrekken verdeeld. Dit is o.m. gebleken uit vondsten in de binnenwand tussen de zittingzaal en de gang. Daarin zijn een hele en halve spitsboog in vroeggotische vorm gevonden. Daarboven vond men eveneens overblijfselen van vensters. Deze muur vormde de scheiding tussen de kapittelzaal en de kloostergang. Van deze gang maakte de verbinding met de kamer van de concierge (links van de deur) ook deel uit.

De bovenste verdieping van de tegenwoordige zittingzaal is waarschijnlijk gebruikt voor de slaapvertrekken van de kloosterlingen.”

Jaarsvelder toren in restauratie. De bouwvallige toren der hervormde kerk te Jaarsveld wordt gerestaureerd. In tegenstelling met de meeste plaatsen behoort de toren hier aan de kerkelijke gemeente, iets wat met torens uit de tijd vóór Napoleon zelden het geval is.

De toren en het koor staan op de lijst van monumentenzorg, zodat hiervoor subsidie van het rijk verkregen wordt. Ook de provincie en de gemeente dragen in de kosten bij; zelfs het hoogheemraadschap van de Lekdijk Benedendams en van de IJsseldam verleent een bijdrage, omdat de toren gebruikt wordt als waarschuwingsbaken en de klok als alarmsignaal bij overstromingsgevaar. De kerk, die ongeveer uit de 14de eeuw dateert, is in 1672 uitgebrand.